

Панченко П.П. (Київ)

ДОМІНАНТА АВТОРИТАРИЗМУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ ПЕРІОДУ ТРЕТЬОГО ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ: 1946–1947рр.

Голодомори в Україні початку 1920-х, 1930-х та другої половини 1940-х років однотипно віддзеркалюють жорстоко командне, паразитуєчне ставлення центральної влади в домінуюче виражених власне-корисних інтересах. Фабула багаточисленних усних та друкованих заяв найвищих владників партії та держави турботи про найширші маси сільських та інших трудівників демонстрували вияв цинізму, жорстокості до простих людей. Тобто саме до тих, за рахунок праці яких вони вибудовували свої життєві блага, задовольняли власне-корисні інтереси. Життя цілої української нації постійно зазнавало придушення, жорсткого, часто смертельного тиску порівняно з мешканцями інших союзних республік. Для сільського населення застосовуються більш високі податки в грошовому та натуральному еквівалентах: по м'ясу, молоку, яйцях, вовні тощо. В окреслених повоєнних хронологічних рамках, надзвичайно виснажливих для економіки УРСР, застосовується податок поза здоровим глуздом в його уяві: фруктові дерева, кущі ягідників без врахування врожайності, що природно не вкладалося ні в які уявлення про нормальні соціально-державні відносини.

Даний скандальний експеримент не мав аналогу ні близької, ні більш віддаленої минувшини. Отже, дія владних верхів віддзеркалювала креатуру її конкретних дій, далеких від понять турбот про широкі верстви населення сільського географічного регіону. Держава тримала в чорному тілі колгоспне матеріальне виробництво України, багато інших, що стосувалися господарювання на селі. Так, державою в повоєнний період заборонявся продаж колективним господарствам складної сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів та причіпних знарядь до них, зернозбиральних комбайнів, вантажних автомобілів існуючої в ті часи вантажопідйомності, механізмів з переробки овочевих культур, зерна¹. Заборонялося спорудження навіть невеликих заводів та цехів з переробки фруктів, м'яса, виробництва ковбас, різного роду олійниць, молокопереробних цехів, а також швацьких майстерень, кушнірських виробництв, інкубаторів. Користування електричною енергією від державних джерел електропостачання навіть в наймінімальніших масштабах було неможливим, хоча радгоспам це дозволялося.

Іншими словами, ставлення центровлади до колективістських форм господарювання на селі, тобто до колгоспів в повоєнні часи, нагадували стосунки чванливої, злісної тещі з нелюбим зятем. Дискримінаційне ставлення центровладдя до селянства проявлялося і в тому, що мешканцям села заборонялося видавати паспорти. Тобто, сільська місцевість Української РСР, проживаюче в ній населення було віднесено повністю до непаспортизованої території. Тим самим підкреслювалося неадекватне ставлення держави до

мешканців села порівняно з населенням міст, містечок, промислово-виробничих селищ. Чисельність же сільського населення в тогочасній УРСР була переважаючою, порівняно з чисельністю населення міст.

Отже, сакральною сутністю позиції держави і партії було те, що в однаковій мірі рівного ставлення до сільського і міського населення не існувало. Партія, як і держава, в своїх реляціях вважала, що село з його населенням не може знаходитися на рівному щаблі з містом у всіх спектрах рівнозначності і рівномірності політики в питаннях економіки, здійсненні соціальних процесів тощо. Боротьба з національною ідентичністю становила основоположну сутність засад життєдіяльності держави в тому розумінні, як її бачили московські зверхники, з перевагою проголошених засад «робітничо-селянського» державотворення.

Сукупність негативних чинників у взаємовідносинах держави і села на середину 1940-х років були обтяженими й невідворотним голодом, а правдиво – голодомором українського села 1946–1947 рр. Справедливо буде сказати: хоча про це, починаючи з 1990-х років почасти вже велася мова, в подальші роки незалежності більш сильно, повноосяжніше прозвучали голоси вчених, журналістів, різного роду публіцистів, розмаїтих громадських активістів про сутність голодомору повоєнних років. Адже українське село після 1225 днів винятково руйнівної війни 1941–1945 років² в переважаючій кількості районів своєю людністю ще не вибралося із землянок, сільське населення далеко не всюди спромоглося спорудити житлові прихистки, як чорною хмарою насувався на нього голодомор.

Одночасно в селах значно зменшується чисельність трудових ресурсів, що значною мірою спричинилося зростаючою діяльністю державної системи організованого набору робітників для потреб відновлювальної промисловості, транспорту, будівництва не лише на території України, а й значною мірою за її межами. Велика кількість молоді через військові комісаріати мобілізується для навчання в системі навчальних закладів професійно-технічної освіти: фабрично-заводського навчання, галузевих ремісничих, залізничних училищ тощо.

В результаті відсотування з села великої кількості працівників на транспорт, у промисловість, в сільськогосподарське виробництво широко залучаються підлітки непрацездатного віку. В колгоспах запроваджується обов'язкове вироблення мінімуму трудоднів. Відповідно до вимог постанови ЦК КП(б)У, прийнятої 1946 р., на селі вводиться режим роботи протягом усього світлового дня, що примушувало трудівників колгоспів у літню пору працювати 15–16 годин на добу, а нерідко й більше. Адаптивні суворості влади ще більше посилювали жорстоку скруту селян в голодомор другої половини 1940-х років в Україні.

Головною причиною виникнення голодомору повоєнних років, як засвідчують офіційні документи, виявилась сильна посуха 1946 р., що чорною ковдрою накрила фактично всі райони виробництва зерна півдня, середньої та східної частини УРСР. В більшості регіонів засуха продовжувалася також і в наступному, 1947 році. Як засвідчують документи Державного

республіканського центру спостережень за станом погоди, середньомісячна температура повітря весняної та літньої пори 1946 року на 6–8 градусів перевищувала середньомісячні показники інших років. Такого роду показники кількості опадів в цілому ряді районів виявились втричі, подекуди навіть в шість разів нижчими, аніж в інші роки. До того ж бездощів'я супроводжувалося нещадними суховіями, що було характерним для Ворошиловградської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Миколаївської, Ізмаїльської областей. Так, наприклад в Полтавській області в червні 1946 року було 23 дні сильних суховіїв, що становили 70% від річної межі. В сусідній з нею Сумській області в липні–серпні того ж року кількість суховійних днів складала 63%. Питома вага днів з суховіями в зазначені місяці 1946 р. у Ворошиловградській, Запорізькій областях сягала понад 80%. Та особливо жорстокими, найбільш нестерпними і особливо вражаючими були суховії в південних та причорноморських областях – Ізмаїльській, Одеській, Херсонській, Миколаївській. Вражаючими були поля зернових Ізмаїльщини, де в травні–червні початку 1946 р. вони виглядали суцільними площами потрісканої землі, між пластами якої вміщалася ціла долоня. При суховіях в повітрі зависала густа сива пилюка, а на землі досихали пригорілі пекучим сонцем, вже заввишки 7–8 сантиметрів посіви пшениці, ячменю, короткі покручені сухі стебла гороху. По таких висушених полях посівів пшениці, з «рахітичним» зерном в мізерному колосі легко «ходила» коса, а середній врожай становив лише 1,3–1,6 ц з гектару, в той час як висів насінневого зерна складав 1,7–1,8 ц на гектар. Тобто зібраний врожай зерна повсюдно був нижчим, аніж висівалося під нього насіння. Враження від погляду на голодоносні поля породжували пекучу гнітючість, що геть відображала небажання відвідин цієї, однієї з найпівденніших придунайсько-причорноморських областей України представників партійно-державних верхів УРСР, а тим паче представників московських партійних і державних керівників.

В центровладних союзних інстанціях питання зерновиробництва, як і сільського господарства загалом, відносилися до числа споживацько-пріоритетних, бо їх вирішення напряму впливало на добробут народу, забезпечення населення продуктами харчування, сировинними ресурсами харчову, переробну та інші галузі промисловості. Адже половина загальних обсягів продукції народного господарства становила сільськогосподарська сировина³. Більше 27% капіталовкладень становили вкладення в матеріальне сільськогосподарське виробництво. Тут загалом зосереджувалося в межах 25% працюючих у всіх сферах матеріального виробництва⁴.

Звертали на себе увагу й такі обставини. Союзним бюджетом передбачалось, що держава на розвиток матеріального сільськогосподарського виробництва заклала 15% грошового еквіваленту сумарних видатків. Водночас, скажімо, на військові потреби в бюджеті не передбачалося навіть мінімальних затрат, хоча насправді вони були досить-таки значними. Проте потреби збройних сил не ігнорувалися, вони задовольнялись повною мірою, але приховувалися в

інших статтях, в тому числі і в таких як державний резерв. Між тим передбачена стаття на розвиток сільськогосподарського виробництва, за заявами співробітників союзного держплану, фактично була єдиною, з якої без розголосу, за відповідним розпорядженням знімалися кошти і спрямовувались на потреби, скажімо, збройних сил, в тому числі й військово-морського флоту, конструювання й виробництва нових типів озброєнь, спорудження і розвиток нових типів індустріальних об'єктів, впровадження нових пріоритетних технологій в інших галузях матеріального виробництва і т. і. Контроль же за розвитком сільськогосподарського виробництва здійснювався найсуворіше, а державне завдання з хлібопоставок доводилося директивами, підписаними особисто найвищим, фактичним єдином владником Й.Сталіним, домінуючою формою сутності якого був звичайний ортодоксальний волюнтаризм. Суворо директивним порядком завдання із зернозаготівель, як непорушно обов'язкові завдання для УРСР, надсилались до уряду республіки та ЦК КП(б)У. Вони в свою чергу повсюдно поширювалися цілеспрямованими розпорядженнями до керівництва областей, районів, і в кінцевому результаті поставали конкретними тоннами безпосередньо перед сільськогосподарськими підприємствами. Такий вертикальний механізм поширення директив унеможлилював втручання чиновників у оперативне відслідковування реальної ситуації і був по суті далеким від життєвих проблем села і селянина, не передбачав врахування реальної врожайності збіжжя тощо.

У своїх спогадах, що вийшли друком чотиритомним мемуарним виданням вже після смерті, М. Хрущов, як тогочасний перший секретар ЦК КП(б)У та Голова Ради Міністрів Української РСР, вказував стосовно хлібопоставок: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він “обґрунтовувався” науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того скільки можна [...] вибити у народу в засіки держави. І ось почалося те вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це закінчиться, важко було передбачити»⁵. Звичайно ж М.Хрущов в спогадах намагається відвести від себе дорікання компетентних в оцінках працівників, різних фахівців за голодомор середини 1940-х років в Україні, самовисвітлюючись у безперечно бажаних для нього фарбах.

Українській РСР, абсолютно без врахування скрушної неврожайності 1946 р. союзовищими було доведено хлібозаготівельне завдання в обсязі 340 мільйонів пудів. Та того московським можновладцям здалося замало, а тому невдовзі Україні було доведено нове завдання хлібоздачі, збільшене на 22 мільйони 750 тисяч пудів. Таким чином, обсяги доведеного нового планообов'язку здачі УРСР зернових загалом становили вже 362 мільйони 750 тисяч пудів. Такого роду аберації верхньовладників Союзу РСР, природно, не викликали в них щонайменшої ніяковості, бо для них такого і подібного роду речі були самим звичайним явищем, сакраментальною сутністю. У своєму листі до Й. Сталіна, М. Хрущов 15 жовтня 1946 р. вимушений був відзначити, що посуха в Україні

спричинила зниження врожаю зернових фактично наполовину, порівняно з попередніми передбаченнями, що, в свою чергу, вимагає нових підходів. Тим більше, що в силу таких незвичайних обставин, валовий збір зернових істотно зменшився, порівняно з попередніми видовими оцінками офіційних сільськогосподарських державних структур, органів ЦСУ, зокрема, й кукурудзи, проса, гречки тощо, загалом в обсягах 50 мільйонів пудів.

У документах уряду УРСР, що адресувались в союзні інстанції, неодноразово наполегливо підкреслювалось, що в багатьох і багатьох господарствах результати обмолоту зернових зовсім не перекрыють доведених завдань державних поставок зерна пшениці, ячменю, жита, проса, кукурудзи, гороху тощо. Прохання ж вищих керівних інстанцій УРСР перед Й. Сталіним персонально зменшити плани хлібозаготівель 1946 р., доведений Україні та відстрочку погашення боргів з хлібоздачі та натуральній оплаті за виконані роботи в сільськогосподарських артілях машинно-тракторними станціями за минулі роки, розуміння і підтримки не знайшли⁶. Простіше кажучи, в порушених питаннях перед союзним керівництвом, особисто перед Й. Сталіним керівництву України рішуче, найкатегоричніше було відмовлено. Більше того, в липні 1946 р., всупереч здоровому глузду, без будь-якої логіки Й. Сталін вдається до щонайцинічнішої викличності: надсилає керівництву України, персонально М. Хрущову директиву про доведення УРСР, а відповідно й до областей, районів, сільськогосподарських артілей і радгоспів істотно підвищеного завдання хлібопоставок. Водночас вживаються додаткові заходи щодо розширення штатів працівників державних заготівельних організацій – мінзагу і особливо найрозгалуженішої районної ланки. Чисельність працівників мінзагу в Україні, порівняно з попереднім 1945 р., збільшилася більш ніж вдвічі. До того ж, керівникам районних мінзагівських ланок та іншим їх працівникам видається, з метою посилення безпеки, вогнепальна зброя. Районні інспекції забезпечуються автомобільним транспортом: всюдихідними легковими автомобілями типу армійських «вілісів», виїзними кіньми, бричками. Посилюється тиск на керівників сільськогосподарських артілей, інших працівників. Так, впродовж 1946 та першого кварталу 1947 р. в Україні, за інформацією, поданою в ЦК КП(б)У прокурором УРСР Р. Руденком, до судової відповідальності було притягнуто 1 312 голів колгоспів, в тому числі 112 з них засуджено до 10 років ув'язнення⁷. Притягнуто до судової відповідальності також чимало працівників інших рангів: бригадирів польових бригад, завідувачів молотильними токами тощо.

Вказані та інші задіяні силові репресивні заходи все ж не забезпечили виконання завдань з хлібозаготівель, бо замалі врожаї зернових культур не дозволяли їх здійснити. Не було необхідної кількості наявного зерна. В силу даних обставин план хлібоздачі в 1946 р. було виконано лише на 62,4%⁸.

Слідом за Й. Сталіним щодо застосування жорстких заходів в питаннях хлібовикачки, його круту лінію почали наслідувати й керівники різних союзних відомств, хоча такий стиль зовсім не відповідав їх офіційному статусу. Проте

жорсткі реалії тим не менше проявлялися в самих непривабливих, навіть незбагнених реальностях взаємовідносин, скажімо, союзних міністерств і уряду УРСР. Так, міністр заготівель Союзу РСР Двинський дозволяв собі вести розмови виключно по ВЧ-зв'язку з головою уряду України, надсилав йому одну за одною крутозверхні телеграми. Зішлемося на одну з них, надіслану персонально М. Хрущову 4 листопада 1946 р.: «Незважаючи на неодноразові вказівки посилення продовольчих культур, ви цьому важливішому заходу не приділяєте достатньої уваги. Станом на 20 жовтня по вашій республіці поступило 120783 тис. пудів жита і пшениці, залишається до здачі 111097 пудів. Наказую дати райуповмінзагам вказівку здійснити за особливими рахунками колгоспів, радгоспів перевірку здачі продкультур, і всім колгоспам, радгоспам, які не забезпечують здачі всієї належної кількості продкультур, пред'явити жорсткі вимоги першочергової повної здачі їх державі в найкоротший строк. Винних у свідомій затримці здачі продкультур притягуйте до суворой відповідальності»⁹.

Постійно посилюючи тиск на керівництво України, московські можновладці систематично давали вказівки по телефонах, постійно адресували «гарячі» телеграми, наповнюючи їх найрізкішою термінологією директивно-командних лексичних варіацій. За стилем вони певною мірою різнилися, але змістом були загальноподібними. Ось телеграма, направлена 26 листопада 1946 р. до Києва відразу на дві адреси: Раді Міністрів УРСР (М. Хрущову) і в ЦК КП(б)У (Д. Коротченку) за підписами голови Ради Міністрів Союзу РСР Й. Сталіна та секретаря Центрального Комітету ВКП(б) А. Жданова. Громовація крутого змісту становить обсяг цілої друкарської сторінки, налічує 332 слова. Вона має керівно-розносний стиль і виказується відповідними словами та словосполученнями: «неприпустимо, різко зніжено здачу хліба державі, згортання хлібозаготівель, вимагаємо покінчити з небільшовицьким відношенням до справи хлібозаготівель, вжити додаткових заходів, розкрадання, приховування хліба, антидержавні елементи, неякісний обмолот, приховування необмолоченого хліба в скиртах, незаконна засипка в насінневі фонди зерна, злочинні дії, антидержавні дії, судити приховувачів хліба, злодіїв, розкрадачів, вважаємо нестерпним, великі втрати і крадіжки, гальмування хлібоздачі, додатково вжити заходів, посилити хлібозаготівлі, доповідати кожної п'ятиденки»; «...Вряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот і очищення зерна, заганяють багато зерна в так звані відходи, навмисне здійснюють неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі. ...незаконно засипають в насінневі фонди зерно з продовольчих посівів»¹⁰.

Подібні за стилем численні телеграми, директиви, телефонні розпорядження тощо створювали нестерпну нервозну атмосферу на всіх щаблях проходження цих обов'язкових до виконання документів, сіяли занепокоєння і страх серед численної армії різного рангу чиновників. Отримані наказні директиви «спускалися» до керівних структур областей, районів і зупинялися аж у сільськогосподарських підприємствах. Той грізний дух послання в свою чергу переростав в конфліктні ситуації вже на місцях, люту нецензурщину, нерідко в

рукоприкладство до тих, хто попадав під суворий гнів місцевого начальства. Крім того, якщо раніше українському керівництву доводилося загальнорічне завдання хлібопоставок (і відповідний графік звітності), то встановлені жорсткі рамки його виконання вимагали вже чіткого щоп'ятиденного звіту.

Відзначимо, що за часів свого володарювання Й. Сталін жодного разу в Україні не був. Але телеграми з категоричними вимогами до керівників республіки надсилалися досить регулярно, особливо щодо питань хлібопоставок. Телеграмокерівництво було важливим складником стилю жорстокого володаря. Тим більше, що за телеграмами слідували репресивні судові та позасудові акції. Про це добре було відомо керівникам усієї владної вертикалі. З особливим острахом це сприймалося найнижчими виконавцями, адже репресивна машина «діставала» їх одними з найперших.

Та самі лише брутальні вимагання, звичайно ж, врожаю не добавляли. В результаті на жовтень 1946 р. хлібоздача найважливіших зернових – пшениці та жита складала лише 58%. Більше здати зернових у зв'язку з неврожаєм, республіка просто не могла. Керівництво України зверталось до московських можновладців з наполегливим проханням замінити здачу пшениці та жита іншими культурами, навіть з підвищеним валовим еквівалентом. Проте такі пропозиції кремлівське керівництво не підтримало, рішуче вимагало здавати саме пшеницю й жито і тільки в затверджених обсягах, хоча було цілком зрозумілим, що зерна цих культур не було і здати їх державі можливостей не було. До того ж пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в лютому 1947 р. досить схвально оцінив здійснювану найвищими інстанціями Союзу політику заготівель продукції сільськогосподарського виробництва. Рішення пленуму, таким чином, санкціонували також, звичайно, і стиль, методи, загальну політико-господарську лінію в справі хлібозаготівель, і будь-які сподівання керівництва України на якісь послаблення в даному питанні позбавляли в тій важливій для народу сфері щонайменших надій.

Й. Сталін же в тій сутужній для селянства УРСР ситуації вдається до крайніх заходів. З метою подальшого посилення темпів хлібозаготівель в Україні, за особистою рекомендацією Й. Сталіна направляється першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Каганович, який зазвичай не був членом республіканського ЦК партії. На вказану посаду він обирається 3 березня 1947 р. шляхом кооптації, на підставі рішення політбюро ЦК ВКП(б), а вони мали виконуватись в обов'язковому порядку. Після цього діяльність М. Хрущова зосереджується на посаді голови уряду УРСР.

Робота з виконання доведеного плану хлібозаготівель набуває нових обертів, активізується з новою силою. З цією метою в області відряджаються секретарі, завідувачі відділами ЦК КП(б)У, заступники голови уряду, інші республіканські керівники. В листі до Й. Сталіна Л. Каганович і М. Хрущов доповідали про посилення організаторської діяльності в справі хлібозаготівель, здійснення посиленого контролю за збиранням та обмолотом зернових, роботою кожної молотарки та оперативну доставку хліба на державні пункти заготзерна.

Все те здійснювалося в процесі посиленого ажіотажу верховенства прискореної діяльності всіх управлінських ланок в напрямку найшвидшої здачі хліба державі. З цього починалися всі щоденності буквально в усіх республіканських ланках управління, всього механізму партійно-державної спрямованості.

Звичайно ж, у Москву йшли рапортові реляції про успішність виконання державних планів хлібозаготівель, додатково були задіяні спеціальні організаційні заходи. Відповідно до вимог центру продаж зерна на ринках сільськогосподарськими підприємствами, селянськими господарствами категорично заборонявся¹¹. Про наявність фактів опухання сільського населення, збільшення смертності від голоду, випадки канібалізму в Москву не повідомлялися. Однак центр вважав, що хлібозаготівлі в УРСР здійснюються нижче можливостей, відбувається розкрадання та приховування зерна.

У вересні 1947 року в інформації М. Хрущова та Л. Кагановича на ім'я Й. Сталіна в черговий раз відзначалась посилення додаткових заходів до цілого ряду керівників областей, які незадовільно здійснюють хлібозаготівлі. Йшлося про те, що питання хлібоздачі поставлені в центр уваги буквально всіх державних та партійних структур¹².

В кінцевому рахунку у жовтні 1947 р. М. Хрущов, Л. Каганович та уповноважений міністерства заготівель Союзу по Українській РСР В. Калашников рапортували Й. Сталіну про дострокове виконання плану хлібозаготівель Україною. В рапорті, зокрема, зазначалось: «...Доповідаємо вам, т. Сталін, що колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки, виконуючи соціалістичні зобов'язання і дані вам обіцянки 10 жовтня 1947 року достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3%. Здавання хліба понад план далі продовжується»¹³. В процесі подальших хлібозаготівель сільськогосподарські підприємства продовжували здавати зерно, зокрема, таких культур як гречка, просо, кукурудза та ін.

Вектор голодомору як соціального явища має виміри негативізмами в багатьох аспектах реалій українського села. Серед них такі аномальності як опухання, психічні розлади, захворювання системи травлення, недокрів'я, туберкульоз, педикульоз, дистрофія тобто захворювання, які в кінцевому результаті спричиняли смерть у муках селян та їхніх дітей. Фахівці системи охорони здоров'я вважали, що з голодомором середини 1940-х років були тим чи іншим чином пов'язані загалом близько двох десятків смертельно небезпечних захворювань. За даними документів з архіву МВС України станом на червень 1947 р. дистрофією хворіли близько 1,2 млн. людей, переважно мешканців сільської місцевості, близько третини хворих на цей тяжкий недуг померли¹⁴.

Безперечним є одне – у другій половині 1946 – першій половині 1947 років переважна частина смертей була спричинена саме голодом. Найбільше потерпали від нього люди з ослабленим організмом: літні чоловіки і жінки, діти, а також та частина населення, яка була ослаблена різними захворюваннями.

Найбільш сильно вразила голодоморна біда сільське населення суховійних південних областей. Серед них, безперечно, всі без винятку області південного регіону та східної і середньої частини Української РСР. Меншою мірою охопив голодомор області Полісся. Фактично обійшла голодоморна біда області західного регіону, які лише почали «вростати» в нероздільну долю народу Української РСР.

Усе голодоморне буття 1946–1947 років державою ретельно утаємничувалося. Так, листи сільських жителів, що адресувалися синам, які проходили військову службу на територіях багатьох республік СРСР, родичам за кордоном, зокрема, в Канаді, США, Франції, Великобританії, Бразилії чи Аргентині в обов'язковому порядку підлягали перлюстрації. Фактично в Україні, єдиній із союзних республік з цією метою в структурі органів держбезпеки були утворені спеціальні підрозділи, працівники яких здійснювали таку роботу, із застосуванням спецзасобів перечитували листи, інформували про їх зміст відповідні інстанції. Це дає підстави вести мову про те, що сільське населення УРСР в даних питаннях знаходилося під особливим наглядом, порівняно з мешканцями інших республік.

Дані нетривіальні обставини переконливо засвідчують, що увесь механізм повоєнних реальностей був сфокусований стосовно сільського населення Української РСР в аспекті контрольної спрямованого напрямку. На початку ХХІ століття ця тема набуває особливої актуальності, адже покоління, яке пережило голодомор і вижило, поступово відходить, і для нащадків мусимо залишити правдиву, політично незаангажовану історію про ті страшні часи. На нашу думку, домінуюче негуманна позиція тоталітарної держави у фокусі історичного виміру голодомору середини 1940-х років не може викликати жодних заперечень, бо правда про голодомор випросталась всією неспростовністю і незаперечністю.

¹ Див.: Землеробство України: від праслов'ян через події ХІХ і ХХ століть до наших днів / Редкол. Зубець М.В. та ін. – К., 2005. – С. 171.

² Безсмертя. – К., 2000. – С. 543–548.

³ Див. детальніше: *Панченко. П.П.* Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959–1980. – К., 1980. – С. 5–9.

⁴ *Островский В.Б.* Новый этап в развитии колхозного строя. – М., 1977. – С. 10.

⁵ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – № 11. – 1991. – С. 37. Переклад автора.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3659. – Арк. 34–40.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4806. – Арк. 35–40, 43.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3659. – Арк. 34–40.

⁹ Там само. – Спр. 373. – Арк. 63.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3481. – Арк. 53–54.

¹¹ Там само. – Арк. 54.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4831. – Арк. 13–15.

¹³ Там само. – Арк. 317.

¹⁴ Архів МВС УРСР. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 138.